

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

АНАНОВА ІВАННА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 159.942/.923

**ОСОБИСТІСНІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник : доктор психологічних наук, професор
Ващенко Ірина Володимирівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри загальної психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Вірна Жанна Петрівна,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, декан факультету психології;

кандидат психологічних наук
Циганчук Тетяна Володимирівна,
Київський університет імені Бориса Грінченка, доцент кафедри практичної психології

Захист дисертації відбудеться «13» червня 2016 року об 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.26 в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка МОН України за адресою: 03187, м. Київ, просп. Академіка Глушкова, 2-а.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розіслано « 12 » травня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Траверсе

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Динамічність сучасного суспільства, конкуренція, орієнтація на успіх та досягнення ставить перед людиною все більш складні й, почасти, нездійсненні завдання, що сприяє порушенню особистісної цілісності, виникненню адаптивних порушень, розвитку різноманітних деструктивних переживань, провідне місце серед яких займає переживання почуття провини.

Феномен провини є предметом вивчення багатьох наук: філософії, етики, теології, права, та ін. У психології самостійного наукового значення проблема почуття провини набула у психоаналізі (Ф. Александер, Е. Еріксон, М. Кляйн, О. Феніхель, Е. Фромм, К. Хорні, К. Юнг та ін.), а згодом розроблялась майже усіма психологічними школами: в межах екзистенціальної (М. Босс, М. Бубер, Дж. Б'юдженталь, Р. Мей, П. Тілліх, В. Франкл, М. Фрідман, І. Ялом та ін.), поведінкової психології (Дж. Ангер, К. Зен-Уоксер, Б. Маєр, О. Маурер, Д. Мошер, Д. Осьюбел, С. Саразон та ін.), когнітивно-поведінкової психотерапії (А. Бек, А. Елліс, Дж. Келлі, Л. Первін, Д. Олівер, Дж. Фріз та ін.).

Вивчення почуття провини здійснюється через розкриття його патогенної природи, пошуку способів надання психологічної допомоги (Дж. Беррі, Дж. Вайсс, А. Васка, А. Джонстон, К. Ковінгтон, П. Колаїззі, Е. Кубані, М. Лукас, Н. Лутвак, В. Міан, М. Міселі, Л. О'Коннор, С. Уотсон, Т. Фучс та ін.) та позитивної ролі у розвитку особистості як «емоції самоусвідомлення» (self-conscious emotion) (Е. Абель, Дж. Байбі, Р. Баумайстер, Г. Доненберг, Г. Кочанська, К. Літ, М. Масколо, А. Стілвелл, Дж. Тенгні, Т. Фергюсон, К. Фішер, М. Хоффман та ін.); як складової моральної сфери особистості, що визначає моральний, соціальний та особистісний розвиток (В. Демиденко, Д. Дружиненко, В. Іванова, Т. Кириліна, Г. Матюшин та ін.); регулятора соціальної взаємодії (А. Алімов, Ю. Гавронова, С. Горнаєва, В. Гриценко, М. Корнілов, О. Короткова, Т. Смотров, А. Чаплигіна та ін.); компонента особистісного рівня (І. Белік, Т. Кириленко, О. Короткова, І. Макогон, О. Малеева, О. Манхаєва, О. Саннікова, Л. Софіна та ін.); як стану і риси (П. Адамс, Дж. Байбі, У. Джонс, К. Куглер, З. Куїлес, О. Малеева, та ін.).

Проте, практично відсутні роботи, в яких досліджується суб'єктивна змістовна сторона переживання почуття провини, його структурно-процесуальні характеристики. Крім того, результати досліджень зарубіжних вчених базуються на емпіричному матеріалі, зібраному в іншому культурному середовищі, що стосується й застосування психодіагностичних методик. Отже, потреби вітчизняної практики надання психологічної допомоги та недосконалість діагностичного інструментарію, який би враховував особливості соціальних умов та національного менталітету зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження «Особистісні та процесуальні особливості переживання почуття провини».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснювалося в межах науково-дослідних тем факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Розвиток цілісної особистості в контексті соціальних змін: соціальні, психологічні та педагогічні аспекти» (номер державної реєстрації 0114U003481), кафедри психології і педагогіки Київського національного лінгвістичного університету «Етичний персоналізм: теорія та практика вітчизняної парадигми психологічного консультування» (номер державної реєстрації 0109U000431).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол №3 від 20 листопада 2002 р.). Уточнену редакцію теми затверджено на засіданні Вченої ради факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 2 від 24 вересня 2015 р.).

Мета дослідження полягає у визначенні специфіки процесуальної та особистісної організації переживання почуття провини.

Відповідно до мети сформульовано наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз наукових досліджень феномену почуття провини та його переживання.
2. Виявити особливості процесу переживання почуття провини.
3. З'ясувати особистісні особливості схильності до переживання почуття провини.
4. Визначити критерії оцінки способів переживання почуття провини та психологічні фактори, котрі визначають його специфіку.
5. Розробити типологію переживання почуття провини особистістю.

Об'єкт дослідження – переживання почуття провини.

Предмет дослідження – процесуальні та особистісні особливості переживання почуття провини.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стали: положення про почуття провини, розроблені в межах психодинамічного (Дж. Вайсс, З. Фрейд, К. Хорні та ін.), екзистенціально-гуманістичного (Дж. Б'юдженталь, М. Бубер, Р. Мей, та ін.) та когнітивно-поведінкового (Дж. Ангер, А. Бандура, А. Бек, А. Елліс, Б. Маєр, О. Маурер та ін.) підходів; уявлення про почуття провини як базову емоцію (К. Ізард); як соціально-детерміновану сомооцінну емоцію (К. Баррет, Р. Баумайстер, Дж. Тенгні, Т. Фергюсон, К. Фішер та ін.); як моральне почуття (Б. Братусь, В. Демиденко, В. Іванова, Т. Кириліна, С. Якобсон та ін.); як регулятор соціальних стосунків (С. Горнаєва, В. Гриценко, Є. Ільїн, К. Муздибаєв, Ю. Орлов, Т. Смотров, та ін.); як феномен самосвідомості та самоствавлення (С. Пантїлеєв, В. Столін та ін.); як фундаментальну рису, що визначає характерологічну структуру (І. Белік, О. Короткова, О. Малєєва, Л. Софіна та ін.); уявлення щодо диференціації провини як стану і риси (І. Белік, У. Джонс, К. Куглер, З. Куїлес, О. Малєєва та

ін.); про його деструктивну роль (Дж. Вайсс, А. Кемпінські, О. Короткова, Е. Кубані, Х. Льюїс, Ю. Орлов, К. Хорні та ін.); концепції про природу і сутність емоційних явищ (Г. Бреслав, В. Вілюнас, К. Ізард, Т. Кириленко, Р. Лазарус, Е. Носенко, Р. Плутчик, Я. Рейковський, О. Саннікова та ін.); зміст категорії переживання в загальній психології та психотерапії (Ф. Василюк, Л. Виготський, Т. Кириленко, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.); теорія відношень особистості (В. Мясіщев); концепції та теоретичні моделі механізмів психологічного захисту (Г. Келлерман, Р. Плутчик, А. Фрейд та ін.); вчення про долаючу поведінку (Р. Лазарус, С. Фолкман та ін.); фундаментальні положення та основні теоретичні принципи вивчення особистості, її структури і розвитку у вітчизняній психології (Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, В. Мясіщев, С. Рубінштейн та ін.); концепція багаторівневої, багатомірної, ієрархічної будови психічних явищ (К. Абульханова, Б. Ломов, В. Ядов та ін.).

Методи дослідження: а) *теоретичні* – аналіз, порівняння, класифікація, синтез, узагальнення та систематизація наукових даних для з'ясування поняттєвого поля інтерпретації почуття провини та його теоретико-методологічної бази; б) *емпіричні* – інтерв'ю, авторська модифікація методики Дембо-Рубінштейн, спрямовані на вивчення процесуальних, якісних та кількісних характеристик переживання почуття провини; психодіагностичні методики – авторська методика дослідження особливостей переживання почуття провини «Переживання почуття провини» (ППВ), опитувальник емоційної нестабільності – врівноваженості (нейротизму) (Г. Айзенк, Г. Вільсон), дослідження самоствалення (МІС) (С. Р. Панталеєв), опитувальник «Індекс життєвого стилю» (LSI) (Р. Плутчик, Г. Келлерман, Г. Конте), «Стратегії долаючої поведінки» (ССП) (С. Фолкман, Р. Лазарус), тест малюнової фрустрації (С. Розенцвейг), спрямовані на дослідження особистісних характеристик переживання почуття провини та визначення характеристик особистості, схильної переживати провину; в) *кількісної обробки емпіричних даних* – методи первинної та вторинної обробки, кореляційний (критерії r -Пірсона та ρ -Спірмена) та факторний аналіз, порівняння незалежних груп (на основі критеріїв t -Ст'юдента та U -Манна-Уїтні). Статистичний аналіз здійснювався за допомогою спеціалізованих пакетів прикладних програм для психологічних досліджень («SPSS 13.0», «SPSS 19.0»), що забезпечують виконання загальноприйнятих одномірних статистик і багатомірних математично-статистичних методів.

Емпірична база дослідження. Дослідження проводилось на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного лінгвістичного університету, ВАТ «Київміськбуд», редакцій Радіо «Ера-FM» та телеканалу «112 Україна» протягом 2011–2015 рр. У дослідженні взяло участь 232 особи (130 жінок і 102 чоловіки) віком від 20 до 55 років.

Вибірку стандартизації авторської методики ППВ склали 521 особа (282 жінки та 239 чоловіків) віком від 20 до 55 років (середній вік 36 років),

студенти, що навчалися за спеціальностями «психологія» та «філологія», а також спеціалісти різного професійного спрямування: вчителі, будівельники, журналісти, програмісти, економісти, працівники сфери послуг.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше:

- виявлено та проаналізовано площини переживання почуття провини як відображення системи ставлень особистості до іншого, до себе, до власних дій;

- визначено типи переживання почуття провини за критерієм способу його функціонування (переживання);

- розкрито зміст, процесуальні особливості та етапи переживання почуття провини;

- розроблено психологічну модель переживання почуття провини, яка містить процесуальну розгорнутість у кожній з площин переживання, та надає можливість здійснювати діагностику в динаміці через етапи переживання;

конкретизовано зміст поняття «переживання почуття провини» та поняття «неконструктивне переживання почуття провини», яке породжується способом подолання такого переживання, а саме: визначається відсутністю активних дій, спрямованих на виправлення помилок, внаслідок нездатності прийняти провину та її наслідки; активізацією механізмів психологічного захисту та використанням специфічних захисних способів поведінки;

розширено наукові уявлення щодо методології дослідження почуття провини в сучасній психології; спектру особистісних особливостей, що визначають схильність до переживання почуття провини: характеру реагування в ситуації фрустрації, механізмів психологічного захисту, стратегій долаючої поведінки; індикаторів, які диференціюють конструктивні та неконструктивні способи переживання почуття провини.

Практичне значення дослідження полягає в розробці психодіагностичного авторського опитувальника ППВ та в можливості його використання практичними психологами у якості змістовних орієнтирів у процесі вирішення завдань психологічної допомоги, консультування, психокорекції та психотерапії; в діагностичних цілях – для виявлення причин виникнення провини, способів її прийняття та корекції; у процесі профілактики та усунення деструктивних наслідків його переживання у неконструктивний спосіб. Отримані результати будуть корисні у розробці корекційних і тренінгових програм, спрямованих на усвідомлення емоційних проблем та корекцію способів переживання почуття провини.

Результати роботи можуть бути використані при викладанні дисциплін «Психологія особистості», «Загальна психологія», «Основи психотерапії та психологічного консультування», «Психодіагностика», «Практикум з групової психокорекції».

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчальну та науково-методичну роботу Київського національного лінгвістичного університету (акт впровадження № 1746/16-24 від 16 вересня 2011 р.),

Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 016/482-1 від 30 березня 2015 р.), Університету сучасних знань (довідка № 48/1 від 24 березня 2015 р.), у діагностичну клінічну практику «Центру психотерапії та медичної психології з відділенням межових станів № 27» Київської міської клінічної психоневрологічної лікарні № 1 (акт впровадження № 1-01/1409 від 11 листопада 2011 р.), у наукову, психодіагностичну, практичну роботу громадської організації «Психічне здоров'я: об'єднатись, підтримати, допомогти» (довідка № 28/1 від 5 вересня 2015 р.).

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечено теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, комплексним використанням методів та надійних психодіагностичних методик, адекватних меті, об'єкту, предмету і завданням дослідження, змістовним якісним і кількісним аналізом з використанням коректних методів математичної статистики для доведення достовірності результатів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати дисертації обговорювались на засіданнях кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідались автором та отримали позитивну оцінку на V Міжнародних психологічних читаннях «Психологія: історія і сучасність» (Харків, 2004); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми психології малих груп» (Київ, 2011), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми екологічної психології (розвиток психологічної теорії і практики в умовах екологічних і соціотехнічних ризиків)» (Київ, 2011); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» (Київ, 2011, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 2012, 2013, 2014), I Міжнародній науково-практичній конференції «Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи» (Київ, 2012), III Всеукраїнському психологічному конгресі з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі» (Київ, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього» (Одеса, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні» (Львів, 2015), IV Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів, студентів «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальні виміри» (Севєродонецьк, 2015).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дослідження відображено у 19 публікаціях, серед них 9 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, 1 стаття в іноземному виданні; 2 статті у збірниках матеріалів наукових конференцій, 7 – тези виступів на наукових конференціях та семінарах.

Структура і обсяг дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Список використаних джерел містить 343 найменування, з яких 91 англійською, 2 – іспанською мовами. Основний зміст роботи викладено на 207 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 345 сторінок. Робота містить 4 таблиці (на 2 сторінках), 19 рисунків (на 10 сторінках) і 13 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету і завдання; висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, методи дослідження, наведено дані про апробацію результатів та впровадження їх у практику, публікації та структуру роботи.

У **першому розділі** – «**Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми почуття провини**» – розкрито проблему почуття провини та його переживання, виділено процесуальні складові та особливості переживання почуття провини, визначено методологічне підґрунтя для його дослідження.

Дослідження феномену почуття провини має чимало аспектів, зокрема, 1) як деструктивне переживання, що аналізується в системному вимірі у більшості психотерапевтичних напрямків – психодинамічному (Ф. Александер, Г. Берріос, Дж. Беррі, Дж. Вайсс, А. Васка, Е. Еріксон, К. Ковінгтон, Х. Льюїс, Л. О'Коннор, Е. Нойман, О. Фенихель, З. Фрейд, Т. Фучс, К. Хорні та ін.), екзистенціальному (М. Босс, М. Бубер, Дж. Б'юдженталь, Дж. Вучер, М. Лукас, Р. Мей, Д. Морано, П. Тілліх, В. Франкл, І. Ялом та ін.), когнітивно-поведінковому (А. Бек, Б. Вайнер, К. Дуек, А. Елліс, Дж. Келлі, Е. Кубані, Н. Лутвак, М. Міселі, Л. Первін, Д. Олівер, Дж. Феррарі, Дж. Фриз та ін.) і гештальттерапевтичному (П. Гудмен, Ф. Перлз, Е. Шапіро та ін.); 2) як складна емоційно-поведінкова реакція, що виникає у відповідь на соціальні подразники, і засвоюється впродовж раннього онтогенезу шляхом навчання, покарання і винагород (Дж. Ангер, А. Бандура, Б. Маєр, О. Маурер, Д. Мошер, С. Саразон та ін.); 3) як почуття, що здійснює функцію позитивного соціального регулятора і сприяє особистісному розвитку (К. Зан-Уоксер, Дж. Ліндсей-Хартц, Т. Фергюсон, К. Фішер, та ін.), забезпечує адаптацію в біологічному плані (К. Ізард, Д. Осьюбел та ін.), регулює міжособистісну взаємодію (А. Алімов, Р. Баумайстер, С. Горнаєва, В. Гриценко, К. Муздибаєв, Т. Смотров, Дж. Тенгні, М. Хоффман та ін.), відповідність моральним нормам (Б. Братусь, В. Демиденко, В. Іванова, С. Якобсон та ін.), самооцінку і самоусвідомлення (О. Короткова, С. Пантілеєв, О. Соколова, В. Столін та ін.); 4) як емоційна реакція та стале особистісне утворення (Дж. Байбі, І. Белік, У. Джонс, К. Куглер, З. Куїлес, О. Малєєва та ін.); 5) як фундаментальна особистісна риса, що визначає характерологічну структуру (І. Белік, О. Короткова, О. Малєєва, Л. Софіна).

Аналіз джерел свідчить, що переживання почуття провини вивчається як цілісне емоційно-поведінкове реагування, особлива форма активності, спрямована на подолання негативного стану; як форма вираження стану

суб'єкта і ставлення його до об'єкта. В результаті теоретичного дослідження проблеми нами запропоновано переживання почуття провини розглядати у трьох площинах, виокремлених відповідно до системи ставень, які реалізує людина, а саме, у площині: 1) вчинку, яка відображає ставлення до власних дій та об'єктивної ситуації проступку; 2) взаємодії з іншим, яка відображає ставлення до іншої людини, якій завдано шкоди; 3) «образу Я», яка відображає ставлення до себе – того, хто здійснив проступок. Таким чином, особистість, що переживає почуття провини, з одного боку, включена до складної системи відношень з реальністю, а з іншого – виявляє своє ставлення до реальності через переживання.

Спираючись на функціональну модель емоційного процесу (Р. Плутчик, Р. Лазарус, К. Фішер, Дж. Тенгні) та схему «процесу переживання» (Ф. Василюк), ми розглядаємо процес переживання почуття провини як комплексну послідовність етапів-реакцій: 1) стимульної події – тієї ситуації, яка провокує виникнення переживання; 2) оцінювання та усвідомлення порушення; 3) афективно-експресивної реакції; 4) актуалізації потреб; 5) прийняття рішення з метою розв'язання конфлікту, який міститься в самому почутті провини; б) способів реагування і поведінки; 7) результату переживання провини.

Розроблена модель переживання почуття провини, яка містить етапи та площини переживання, відображає процесуальну розгорнутість явища у кожній з площин, дозволяє визначити функціональну диференціацію і таким чином виділити функціонально відмінні способи переживання почуття провини – конструктивний та неконструктивний (Рис. 1).

Встановлено, що конструктивне переживання почуття провини реалізує регулятивну функцію і має адаптивне значення, оскільки знімає внутрішню конфліктність шляхом виправлення помилок, покращує соціальну взаємодію та спонукає особистісний розвиток. Неконструктивне переживання почуття провини реалізує захисну, дез'юнктивну, дезадаптивну та дезінтегруючу функції, оскільки не забезпечує вирішення ситуації, проте «знімає» внутрішню конфліктність шляхом активізації механізмів психологічного захисту, що призводить до порушень в системі ставень та до зниження адаптивних можливостей особистості.

Визначено критерії диференціації неконструктивного переживання почуття провини, яке в загальному вигляді визначається: 1) актуалізацією конфліктних смислів за рахунок помилок каузального і антиципаційного оцінювання, яке здійснюється на основі незрілої ригідної нормативності; домінування в емоційному компоненті страху і тривоги; актуалізації невротичних потреб на фоні вираженої просоціальної мотивації; 2) надмірним зосередженням на площині «образу Я» внаслідок актуалізації системи «внутрішніх перешкод», що заважає розв'язанню конфліктних смислів та спричинює неприйняття провини; 3) активізацією механізмів психологічного захисту внаслідок неприйняття провини хоча б в одній з площин переживання, зосередженням захисного процесу на площині «образу Я» та площині взаємодії

з іншим; 4) нездатністю до виправлення ситуації в площині вчинку, а відтак зняття конфліктності переживання, натомість використанням специфічних для почуття провини захисних способів поведінки: каяття, жалкування, прагнення покарання, самозвинувачення й звинувачення інших.

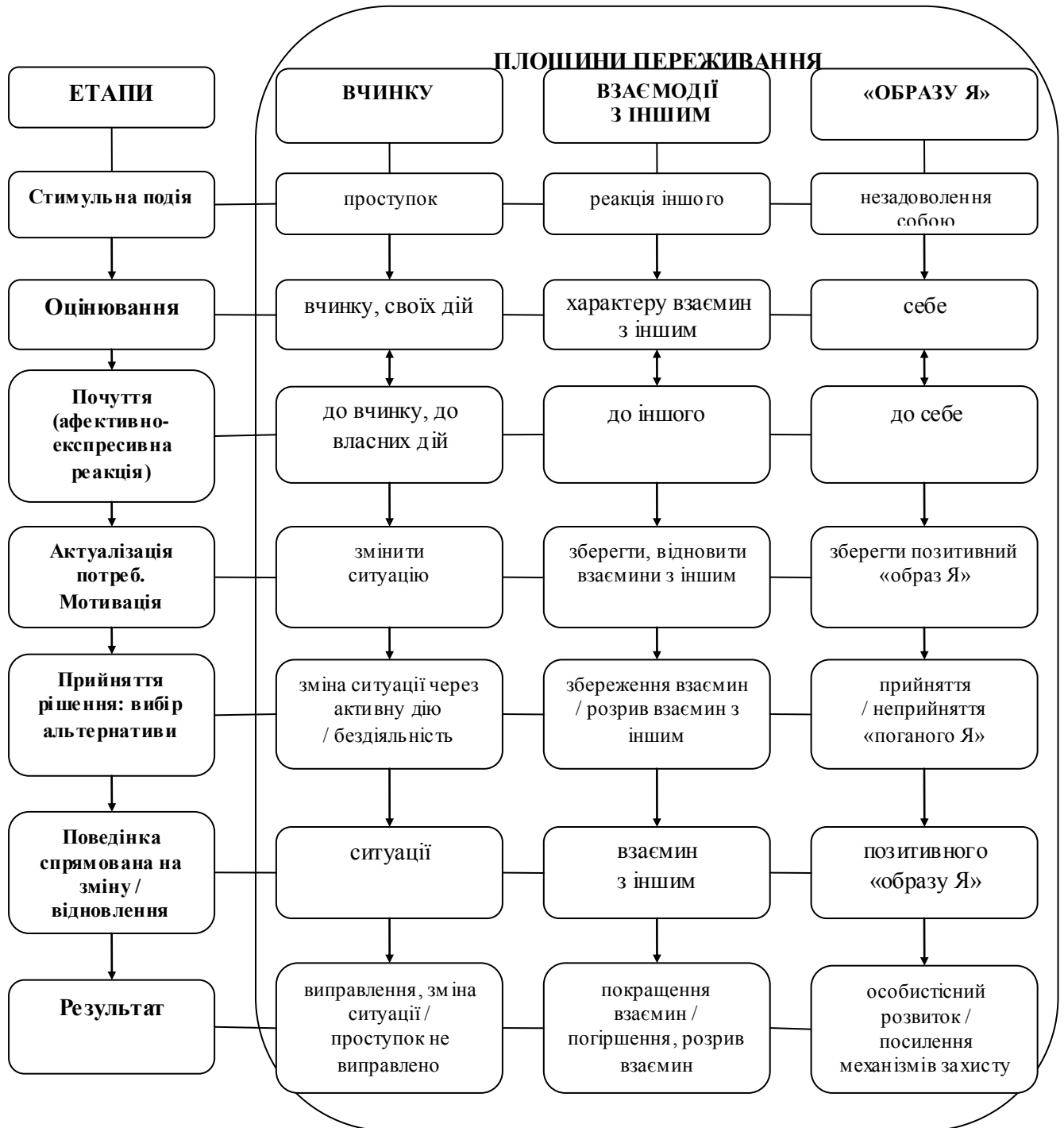

Рис. 1. Модель процесу переживання почуття провини

Аналіз наукових підходів до вивчення переживання почуття провини як методологічного підґрунтя дослідження дозволив виділити основні напрями емпіричного вивчення переживання почуття провини: 1) дослідження

процесуальних особливостей переживання почуття провини; 2) дослідження особистісних особливостей схильності до переживання почуття провини, як закріпленого у поведінці способу реагування.

У другому розділі – «Програма та зміст емпіричного дослідження переживання почуття провини» – розроблено програму, визначено та обґрунтовано методи емпіричного дослідження переживання почуття провини.

Організація емпіричного дослідження переживання почуття провини включала чотири етапи. На першому етапі розроблено програму дослідження на основі систематизації наукових підходів до вивчення почуття провини. Констатовано, що існує проблема дефіциту методичного інструментарію, спрямованого на вивчення переживання почуття провини, зокрема методик, що досліджують його процесуальні характеристики, а також психодіагностичного інструментарію для виявлення аспектів переживання почуття провини.

На другому етапі створено та емпірично верифіковано дослідницький інструментарій, призначений для вивчення переживання почуття провини: 1) авторський опитувальник, спрямований на дослідження особливостей і аспектів переживання провини «Переживання почуття провини» (ППВ); 2) процедуру інтерв'ю, спрямованого на дослідження суб'єктивної картини переживання почуття провини особистістю та виокремлення етапів такого переживання; визначено критерії для його якісного аналізу як процесу.

Авторський опитувальник ППВ побудовано за принципом стандартизованого самозвіту (містить 56 тверджень та передбачає чотири градації відповіді), спрямований на виявлення аспектів переживання почуття провини, таких як «очікування покарання», «зацікавленість в інших», «вимогливість до себе», «орієнтація на нормативність», «жалкування». Загальний показник переживання почуття провини відображає ступінь схильності до переживання провини і самозвинувачення, яка є невротичною, дезадаптивною характеристикою, та виявляється в трьох площинах переживання: 1) страхом відторгнення та пасивною залежною позицією – в площині взаємодії з іншим; 2) знеціненням себе – в площині «образу Я»; 3) захисним самозвинуваченням та відмовою від відповідальності – в площині вчинку. Емпірично доведено, що сконструйований опитувальник має задовільні показники валідності і надійності та дозволяє диференціювати осіб за аспектами переживання та схильністю переживати почуття провини.

Відповідно до завдань та програми емпіричного дослідження сформовано батарею методик, що забезпечують дослідження процесуальних та особистісних особливостей переживання провини, а також дозволяють виявити і описати типологію переживання почуття провини.

На третьому етапі здійснено збір емпіричних даних, представлена їх статистична і якісна обробка.

На четвертому етапі здійснено аналіз, узагальнення та інтерпретацію отриманих у ході дослідження результатів, формулювання заключних висновків.

У третьому розділі – «Аналіз результатів дослідження особистісних та процесуальних особливостей переживання почуття провини» – представлено результати аналізу процесуальних характеристик переживання почуття провини із визначенням площин переживання, його кількісних та якісних характеристик; виявлено особистісні особливості, що визначають схильність до переживання почуття провини; а також типи переживання почуття провини.

Аналіз результатів інтерв'ю дозволив емпірично охарактеризувати процес переживання почуття провини, його етапи і площини. Етап стимульної події представлений ситуаціями, пов'язаними з: 1) взаємодією з іншим; 2) нормативною невідповідністю своїх вчинків, в тому числі й стосовно інших людей; 3) оцінкою себе. Стимульна подія містить сигнали, які провокують оцінювання та усвідомлення порушення: 1) реагування і поведінку інших учасників ситуації – пряме/ непряме звинувачення, зміну ставлення / поведінки, реагування через невербальні / вербальні сигнали; 2) власні дії, які оцінюються як невідповідність очікуванням або нормі.

Оцінювання відбувається на основі: 1) аналізу ситуації; 2) усвідомлення своїх емоцій і відчуттів; 3) орієнтування на емоційний стан інших учасників ситуації. Оцінною підставою виступає система нормативності, різного ступеня сформованості (індукована, інтерналізована, ригідна, сформована в процесі набуття життєвого досвіду).

Афективне реагування при почутті провини має різний ступінь інтенсивності, тривалості, важкості, частоти і легкості виникнення, звичності, значущості, обґрунтованості; та складає генералізований емоційний комплекс, що містить базові емоції (печаль, страх, гнів та ін.), оцінні, мотиваційні, соматичні почуття, вегетативні прояви, а також почуття, які: а) відображають емоційне та ціннісне ставлення до себе і до інших; б) ґрунтуються на совісті, відповідальності, нормативності; в) еквівалентні копінг-поведінці. Експресивне вираження свідчить про зміну емоційного стану та виявляється реактивною поведінкою і поведінкою-подолання.

Мотивація до подолання почуття провини залежить від: 1) ступеня важкості та серйозності проступку; 2) емоційного стану, реагування і поведінки іншого, його готовності пробачити; 3) ступеня суб'єктивного дискомфорту.

Прагнення подолати почуття провини реалізується у конкретних способах поведінки: а) вибаченні, спілкуванні з іншими, демонстрації іншому своїх переживань, залагодженні та компенсації провини – спрямованих на зміну ставлення іншого, відновлення взаємин; б) виправданні себе, когнітивній активності, спрямованій на витіснення або самопереконавання, прощенні себе, праці над собою – спрямованих на відновлення позитивного «образу Я»; в) виправленні, дієвих способах розв'язання ситуації (орієнтованих на обставини, а не на іншого), когнітивній активності, спрямованій на аналіз обставин ситуації, відволіканні та ін. – спрямованих на зміну наслідків вчинку.

Спосіб переживання почуття провини визначається його результатом – мірою трансформації об'єктивних обставин ситуації або особистісних змін (конструктивного внутрішнього перетворення) та звільненням від почуття провини.

Виявлено процесуальні особливості переживання почуття провини, які визначають схильність до цього почуття: 1) зосередження переживання у площинах взаємодії з іншим та «образу Я»; 2) надмірність оцінювання і мислинневої активності; 3) інтерналізована, індукована система нормативності як оцінна підстава; 4) домінування в афективному реагуванні сорому, гніву, страху, печалі, соматизованих, оцінних, самознецінюючих почуттів, копінг-почуттів; 5) оцінка переживання як інтенсивного, тривалого, легко і часто виникаючого, важкого, необґрунтованого, але значущого; 6) емоційно негативне ставлення до себе, знецінення себе; 7) вираженість потреби все контролювати та зберігати стосунки з іншим; 8) демонстрація усвідомлення своєї провини, поєднання прийняття відповідальності з жалкуванням; 9) «захисна» поведінка-подолання.

З метою визначення критеріїв диференціації способів переживання почуття провини дослідницька вибірка була поділена на три групи за вираженістю схильності до його переживання, які є еквівалентними за віком і статтю – «низький ППВ» (61 особа), «середній ППВ» (113 осіб), «високий ППВ» (58 осіб); які порівнювались за усіма показниками дослідження. Встановлена статистично значуща різниця між групами у вираженості схильності до переживання почуття провини ($p < 0,01$; критерій *U*-Манна-Уїтні).

У результаті застосування порівняння груп на основі критерію *U*-Манна-Уїтні, а також кореляційного аналізу показників ППВ та особливостей реагування в ситуації фрустрації, механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій, показників ставлення до себе та показників емоційної нестабільності у кожній групі окремо, виявлено специфічні особливості, що визначають схильність до переживання почуття провини:

- високий загальний рівень емоційної нестабільності (особливо підвищені тривожність, нав'язливість, комплекс неповноцінності, залежність від інших), що може досягати рівня невротичності за рахунок актуалізації внутрішніх конфліктів, та який можна розглядати як вихідний рівень емоційного та поведінкового реагування;

- негативне емоційно-ціннісне ставлення до себе, яке визначається надмірним самозвинуваченням, наявністю внутрішніх конфліктів, знеціненням себе, очікуванням негативного ставлення від інших; та виражається у незадоволенні собою, прагненні бути інакшим, вираженій готовності нападати на себе (звинувачувати себе) та високій готовності очікувати покарання;

- функціонування захисного комплексу, який включає регресію, заміщення, реактивне утворення, проєкцію, раціоналізацію, захисне ставлення до себе (внутрішню закритість) та нездатність до витіснення;

- специфічні особливості переживання почуття провини існують у вираженій: 1) схильності чекати на покарання, що є виявом негативного

емоційно-ціннісного ставлення до себе та визначальним компонентом схильності переживати почуття провини; 2) орієнтації на нормативність (як очікування схвалення), що виконує функцію психологічного захисту – відображає закрите, захисне ставлення до себе; 3) прагненні зберігати стосунки з іншими, що спонукає до демонстрації самозвинувачення; 4) вимогливості до себе (реалізувати таку поведінку, яку індивід не здатний реалізувати), яка сприяє посиленню внутрішнього конфлікту;

- специфічне реагування в ситуації провини залежно від рівнів: 1) на перцептивному – надмірне зосередження на фруструючих, неприємних обставинах і аспектах ситуації; 2) на експресивному – надмірне прагнення контролювати свої емоції, особливо їх поведінкове вираження; 3) на поведінковому – виражене самозвинувачення, що відображається і на внутрішньому (як елемент ставлення до себе), і на зовнішньому (як копінг-поведінка) планах, та схильність покладати відповідальність за розв'язання ситуації на себе внаслідок нездатності керувати іншими, спонукати їх до вирішення проблеми;

- самозвинувачення виконує інструментальну, захисну функцію залежно від площини: 1) у взаємодії з іншим – забезпечує збереження стосунків з іншими та дозволяє сподіватись на підтримку і схвалення (позитивне ставлення) від них; 2) у «образі Я» – створює образ «морально досконалої людини», яка заслуговує на повагу і схвалення; 3) у вчинку – є альтернативою розв'язання ситуації, тобто, звільняє від необхідності виправляти ситуацію, активно діяти.

На основі факторного аналізу виокремлено п'ять типів переживання почуття провини (51,953 % загальної дисперсії). Перший характеризує самозвинувачення як прояв глобального негативного ставлення до себе, що включає регресію (0,741), втечу-уникання (0,707), компенсацію (0,508), заміщення (0,504), дистанціювання (0,465), прийняття відповідальності (0,463); внутрішню конфліктність (0,654), самозвинувачення (0,511); невпевненість у собі (-0,446), внутрішню чесність (-0,498); залежність (-0,626), тривожність (0,607), депресивність (-0,584), іпохондрію (0,561), комплекс неповноцінності (-0,515), почуття провини (0,497), нав'язливість (0,331); очікування покарання (0,564), жалкування (0,542), вимогливість до себе (0,458) та зацікавленість у збереженні стосунків з іншими (0,343).

Позитивне ставлення до себе, за якого не допускається переживання почуття провини, включає самоцінність (0,738), самоприв'язаність (0,718), самоприйняття (0,703); самокерування (0,642), відображене самоставлення (0,573), впевненість у собі (0,469); несхильність до самозвинувачення (-0,629), невираженість внутрішньої конфліктності (-0,451); високу самооцінку (0,682), задоволеність життям і собою (0,547), відсутність тенденції переживати почуття провини (-0,448), виражену самостійність, автономність (0,317), несхильність тривожитися (-0,308); заперечення (0,500), невикористання

заміщення (-0,314); пошук соціальної підтримки (0,369), конфронтацію (0,333); неохочість очікувати на покарання (-0,349).

Переживання почуття провини внаслідок вираженої потреби зберегти позитивний образ власного «Я» включає реактивне утворення (0,688), проекцію (0,610), раціоналізацію (0,306); его-захисне реагування в ситуаціях прямого звинувачення (0,322); нав'язливість (0,575), тривожність (0,502), виражене почуття провини (0,489), іпохондрію (0,366); орієнтацію на нормативність (0,471), зацікавленість в інших (0,444), очікування покарання (0,338) і жалкування (0,317).

Конструктивне вирішення проблемних ситуацій включає самоконтроль (0,807), планування вирішення проблеми (0,611), позитивну переоцінку (0,473), прийняття відповідальності (0,456), конфронтацію (0,383); регресію (0,532), неохочість до компенсації (-0,310); впевненість у собі (0,399).

Самозвинувачення внаслідок вираженої потреби зберегти стосунки з оточуючими включає зацікавленість в інших (0,555), вимогливість до себе (0,419), орієнтацію на нормативність (0,336); інтрапунітивне реагування: перепонно-домінантну (0,333), его-захисну (0,325), потребнісно-наполегливу (0,305) реакції; використання заперечення (0,495) і невикористання витіснення (-0,469); позитивну переоцінку (0,378), пошук соціальної підтримки (0,350); переконання у гарному ставленні з боку інших (0,476).

З метою докладної характеристики виокремлених типів переживання почуття провини та визначення критеріїв диференціації конструктивного та неконструктивного способів його переживання, з загальної дослідницької вибірки було утворено п'ять досліджуваних груп: «знецінення себе» (30 осіб), «незвинувачення» (31 особа), «его-захист» (27 осіб), «орієнтація на дію» (29 осіб), «орієнтація на взаємини» (32 особи). Особи групувались за суттєвими ознаками кожного з типів переживання почуття провини: в кожному з п'яти груп обирались ті досліджувані, результати яких за більшістю показників (за «ключовими характеристиками» типу), що увійшли до даного фактору, перевищували третій квартиль або не перевищували перший.

Встановлено, що описані типи переживання почуття провини диференціюються за: 1) площиною переживання, вказуючи на переважання однієї з них: площини «образу Я» (типи, орієнтовані на знецінення себе, на незвинувачення себе, на використання его-захистів); площини взаємодії з іншим (тип, орієнтований на взаємини); площини вчинку (тип, орієнтований діяти); 2) характером ставлення до себе: глобальне негативне (тип, орієнтований на знецінення себе), надмірно позитивне (тип, орієнтований на незвинувачення себе), захисне (тип, орієнтований на використання его-захистів); 3) способом переживання: конструктивний (тип, орієнтований на дію); неконструктивний (типи, орієнтовані на знецінення себе, на використання его-захистів, на взаємини, на незвинувачення себе)

У результаті порівняння груп на основі критерію *U*-Манна-Уїтні, виявлено, що виокремлені типи значуще відрізняються за особливостями

неконструктивного переживання почуття провини (Рис. 2); за вираженістю схильності до переживання почуття провини; за типом, характером і ступенем самозвинувачення; за характером ставлення до себе; за вираженістю і характером емоційної неврівноваженості; за використанням захисних механізмів і копінг-стратегій.

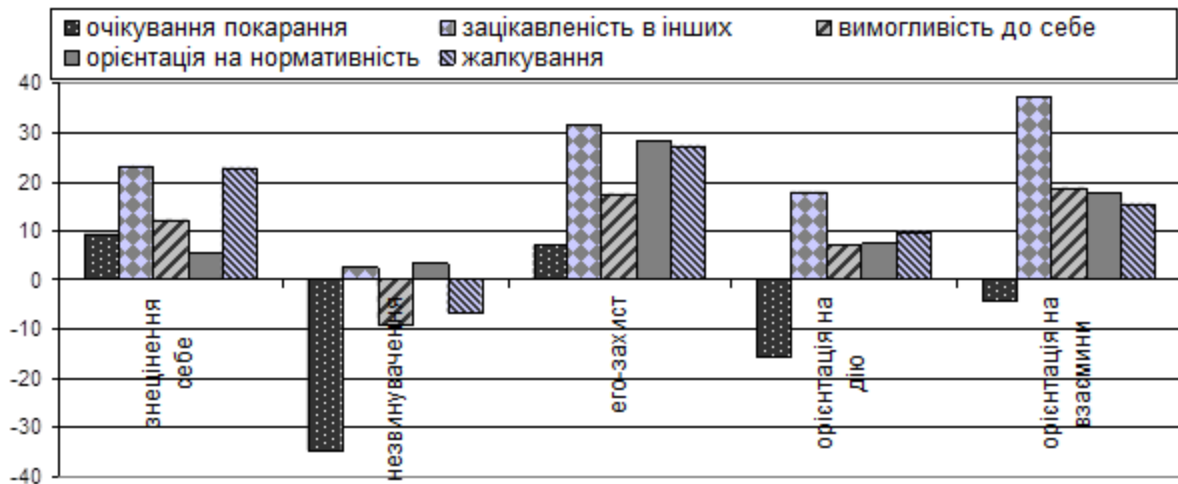

Рис. 2. Особливості переживання почуття провини у різних типів переживання почуття провини

Результати кореляційного аналізу показників ППВ та особливостей реагування в ситуації фрустрації, механізмів психологічного захисту, копінг-стратегій, показників ставлення до себе та показників емоційної нестабільності у кожній групі окремо, дозволили змістовно охарактеризувати особливості переживання почуття провини для кожного з типів. Так, почуття провини сприймається як втрата провідної інструментальної стратегії, як нездатність: 1) діяти – пов'язана з такими аспектами переживання як очікування покарання, жалкування і висока зацікавленість в інших, з використанням копінгів втечі-уникання і прийняття відповідальності, але супроводжується прийняттям себе і орієнтацією на взаємодію з іншими (тип, орієнтований на дію); 2) позитивно ставитись до себе, виправдовуватись – пов'язана з використанням регресії та проекції (тип, орієнтований на незвинувачення себе); 3) зберігати позитивний «образ Я» – пов'язана з високою вимогливістю до себе, внаслідок чого самозвинувачення виявляється і як реакція у ситуації провини, і як ставлення до себе (тип, орієнтований на еґо-захисти); 4) приймати себе – обумовлена використанням протилежних копінг-стратегій: пошуку соціальної підтримки і конфронтації, та неспроможністю до заперечення і витіснення (тип, орієнтований на знецінення себе); 5) звинувачувати інших – обумовлена негативним ставленням до себе, невпевненістю у собі, заниженою самооцінкою, нездатністю до самокерування та високим рівнем внутрішньої конфліктності, а також, нездатністю заперечувати значення конфліктної ситуації (тип, орієнтований на взаємини).

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено теоретико-емпіричне узагальнення результатів дослідження проблеми переживання почуття провини, що дало підстави зробити такі висновки.

1. Феномен почуття провини розглядають залежно від його функціональної визначеності: як деструктивне переживання, що негативно впливає на психологічний стан та психічне здоров'я особистості; або як переживання, що виконує функцію позитивного соціального регулятора і сприяє особистісному розвитку. Залежно від площини реалізації регулятивної функції: а) біологічної – як регулятора поведінки з адаптаційною метою; б) міжособистісної взаємодії – як регулятора поведінки індивіда по відношенню до інших; в) ставлення до вчинку – як регулятора поведінки відповідно до моральних норм; г) ставлення до себе – як регулятора самооцінки та самоусвідомлення. Залежно від рівня функціонування: як явище емоційної сфери, прояв емоційного компоненту психічного; або як явище особистісної сфери, стало властивість емоційності.

2. Поняття «переживання почуття провини» трактується як процес динамічного цілісного емоційно-поведінкового реагування, що реалізується через актуальний суб'єктивний емоційний стан; сигналізує про порушення і забезпечує її усвідомлення; спонукає до вибору форм поведінки, що послаблюють негативні наслідки порушення; стимулює долати негативний стан і перебудувати психологічний світ з метою підвищення осмисленості життя або використовувати психологічний захист для усунення неузгодженості, яку спричинює почуття провини.

3. З'ясовано, що переживання почуття провини як процес розгортається у низці етапів-реакцій: 1) стимульна подія; 2) оцінювання та усвідомлення порушення; 3) афективно-експресивне реагування; 4) актуалізація потреб; 5) прийняття рішення з метою розв'язання конфлікту, який міститься в самому почутті провини; 6) поведінкове реагування; 7) результат переживання почуття провини. Воно реалізується у трьох площинах: взаємодії з іншим; «образу Я»; вчинку; які є відображенням системи ставлень особистості до іншого, до себе та до об'єктивної ситуації вчинку. Розроблено психологічну модель переживання почуття провини, яка містить процесуальну розгорнутість у кожній з площин переживання.

4. Встановлено, що надмірна схильність до переживання почуття провини є ознакою неконструктивності його переживання і визначається вираженими: 1) готовністю очікувати покарання, схильності жалкувати, а також надмірною зацікавленістю в інших, вимогливістю до себе та орієнтацією на нормативність; 2) самозвинуваченням, яке виконує захисну функцію та є виявом ставленням до себе і ознакою емоційної нестабільності; 3) рівнем емоційної нестабільності (високим почуттям провини, тривожності, нав'язливості, іпохондрії, комплексу неповноцінності); 4) негативним ставленням до себе, яке визначається надмірним самозвинуваченням, неприйняттям себе, нездатністю до

самокерування, «внутрішньою чесністю» по відношенню до себе, а також низькою самоповагою, низькою аутосимпатією і високою внутрішньою конфліктністю; 5) використанням специфічного захисного комплексу, який включає реактивне утворення, регресію, втечу-уникання, заміщення, проекцію, а також нездатність використовувати заперечення і витіснення.

5. Визначено критерії оцінки способу переживання почуття провини: площа переживання, характер оцінювання та ступінь сформованості системи нормативності, характер ставлення до себе; міра вираженості і характер мислинневої активності; спектр і характер афективного реагування та оцінка його вираженості; ступінь емоційної невірноваженості; спосіб поведінки в ситуації переживання почуття провини; використання захисних механізмів і копінг-поведінки; результат переживання; міра вираженості схильності до переживання почуття провини та самозвинувачення.

6. Виявлено п'ять типів переживання почуття провини: орієнтований на знецінення себе; орієнтований на незвинувачення себе; орієнтований на використання его-захистів; орієнтований на взаємини; орієнтований на дію. Зазначені типи диференціюються за критеріями (площа переживання; характер ставлення до себе; спосіб переживання; тип, характер і ступінь самозвинувачення; вираженість та характер емоційної невірноваженості; використання захисних механізмів і копінг-стратегій) та за способом переживання (конструктивним та неконструктивним). До неконструктивних відносяться типи, орієнтовані: на знецінення себе, на его-захисти, на взаємини, а також на незвинувачення себе.

До конструктивних відноситься тип, орієнтований на дію. Конструктивне переживання почуття провини реалізує регулятивну функцію, визначається помірною схильністю до почуття провини, невираженим самозвинуваченням, несхильністю очікувати покарання, оцінкою переживання почуття провини як нетривалого, неважкого, нечастого, не звичного для себе; обумовлене використанням конструктивних копінгів (планування вирішення проблем, самоконтроль, позитивна переоцінка, пошук соціальної підтримки), механізмів раціоналізації, витіснення, та несхильністю використовувати втечу-уникання і регресію; супроводжується позитивним ставленням до себе, прийняттям себе, самоповагою та аутосимпатією; вираженими ознаками емоційної стійкості, але певним рівнем тривоги і внутрішньої конфліктності; має адаптивне значення, оскільки знімає внутрішню конфліктність шляхом виправлення ситуації, покращує соціальну взаємодію та спонукає до особистісного розвитку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні динаміки процесуальних складових переживання почуття провини; в дослідженні даного феномену в когнітивному та поведінковому вимірах; у вивченні генези здатності до переживання почуття провини; у розробці програм корекції неконструктивних способів переживання почуття провини та засобів актуалізації конструктивного його переживання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях:

1. Ананова І. В. Дослідження захисних механізмів у людей з високим рівнем почуття провини / І. В. Ананова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: вид-во «ГНОЗІС», 2004. – Т. VI, Вип. 7. – С. 6–13.
2. Ананова І. В. Проблема почуття вини та його подолання у психотерапії / І. В. Ананова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: зб. наук. праць. – Х.: Вид. центр ХНУ, 2005. – Серія «Психологія». – № 653. – С. 10–15.
3. Ананова І. В. Особливості системи ставлень до себе та свого життя осіб з невротичними розладами, схильних до самозвинувачення / І. В. Ананова // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К.: вид-во «ГНОЗІС», 2005. – Т. VII, Вип. 6. – С. 6–14.
4. Ананова І. В. Порівняльний аналіз тематики переживання провини особами з невротичним реагуванням / І. В. Ананова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. праць. – Серія «Психологічні науки» / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. — Т. 2. – Вип. 6. – С. 20–26.
5. Ананова І. В. Структурно-динамічні характеристики процесу переживання чувства вини / І. В. Ананова // Журнал практикуючого психолога. – К.: вид-во «КАФЕДРА», 2013. – Вип. 20. – С. 20–37.
6. Ананова І. В. Неконструктивне переживання почуття вини. Теоретичний аналіз та обґрунтування поняття / І. В. Ананова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2014. – Том 11. – Вип. 11. – Ч. 1. – С. 30–38.
7. Ананова І. В. Процес переживання почуття вини у неконструктивний спосіб / І. В. Ананова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – Том. X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 26. – С. 38–54.
8. Ананова І. В. Теоретичний огляд основних підходів до вивчення почуття провини / І. В. Ананова // Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – Северодонецьк: Вид-во СХУ імені В. Даля, 2015. – № 3 (38). – С. 20–29.
9. Ананова І. В. Методика діагностики неконструктивного переживання почуття вини / І. В. Ананова // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка;

Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 33–50.

Статті у зарубіжних виданнях:

10. Ананова І. В. Особенности личности, склонной к неконструктивному переживанию чувства вины / И. В. Ананова // Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools. Issue: 3 (9): Psychology, Economist / Ed. by S. Maksymenko, V. Lunov, A. Hall. – Co-pub: Publishing office: Accent Graphics Communications – Hamilton, ON, 2015. – № 3 (9). – P. 114–127.

Статті в інших виданнях:

11. Ананова І. В. Різновиди переживання невротичної вини / І. В. Ананова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія і сучасність» з нагоди 85-ї річниці від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця. Психологія особистості. Медична психологія. – 2011. – Т. 2. – С. 106–119.

12. Ананова І. В. Невротична провина як результат інтерналізації системи сімейних відносин / І. В. Ананова // Психологічні перспективи. Спец. вип. Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 1. Особистість і мала група / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України; [ред. рада: М. Слюсаревський та ін.]. – Київ: Інститут соціальної і політичної психології НАПН України, 2012. – С. 5–13.

Тези наукових доповідей:

13. Ананова І. В. Переживання вини у осіб з невротичними розладами / І. В. Ананова // Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи: Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2–3 листопада 2012 р.) / за наук. ред. С. Д. Максименка та ін. – К., 2012. – С. 30–31.

14. Ананова І. В. Соціокультурна зумовленість неконструктивного переживання вини / І. В. Ананова // Україна і світ: діалог мов і культур: Матеріали міжнародної студентської науково-практичної конференції, 21–23 березня 2012 р. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2012. – С. 557–558.

15. Ананова І. В. Методологічні проблеми дослідження переживання почуття вини / І. В. Ананова // Україна і світ: діалог мов і культур: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 3–5 квітня 2013 р. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2013. – С. 594–595.

16. Ананова І. В. Теоретичне обґрунтування поняття «неконструктивне почуття вини» / І. В. Ананова // Україна і світ: діалог мов і культур: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 19–21 березня 2014 р. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2014. – С. 643–645.

17. Ананова І. В. Діагностика неконструктивного почуття вини / І. В. Ананова // Особистість у сучасному світі: Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю (20–22 листопада 2014 р.). – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – С. 556–560.

18. Ананова І. В. Особливості емоційної сфери особистості, схильної переживати почуття вини / І. В. Ананова // Сучасні наукові дослідження у психології та педагогіці – прогрес майбутнього: зб. наук. робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції: (22–23 травня 2015 р., м. Одеса). – Одеса: ГО «Південна фундація педагогіки», 2015. – С. 8–12.

19. Ананова І. В. Особистість, схильна до неконструктивного переживання почуття вини / І. В. Ананова // Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні: зб. тез наук. робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21–22 серпня 2015 р.). – Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. – С. 6–9.

АНОТАЦІЯ

Ананова І. В. Особистісні та процесуальні особливості переживання почуття провини. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. – Київ, 2015.

Виявлено та обґрунтовано процесуальні та особистісні особливості переживання почуття провини, розроблено модель процесу переживання почуття провини, в якій виокремлено етапи та площини переживання. Визначено критерії диференціації конструктивного і неконструктивного способів переживання почуття провини. Розроблено типологію переживання почуття провини. Виявлено п'ять типів переживання почуття провини, які диференціюються за критеріями: площина і спосіб переживання; характер ставлення до себе; тип, характер і ступінь самозвинувачення; міра та характер емоційної неврівноваженості; використання захисних механізмів і копінг-стратегій. Створено психодіагностичний опитувальник «Переживання почуття провини», спрямований на виявлення таких аспектів переживання, як очікування покарання, зацікавленість в інших, вимогливість до себе, орієнтація на нормативність, жалкування.

Встановлено відмінності типів переживання почуття провини за ознакою орієнтування і способом переживання (конструктивним чи неконструктивним). До неконструктивних відносяться типи, орієнтовані: на знецінення себе, на використання еґо-захистів, на взаємини, на незвинувачення себе. У конструктивний спосіб переживає почуття провини тип, орієнтований діяти.

Ключові слова: почуття провини, переживання почуття провини, процес переживання почуття провини, етапи переживання почуття провини, площини переживання почуття провини, конструктивний і неконструктивний способи переживання почуття провини, типологія переживання почуття провини.

АННОТАЦИЯ

Ананова И. В. Личностные и процессуальные особенности переживания чувства вины. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко МОН Украины. – Киев, 2015.

Выявлены и обоснованы процессуальные и личностные особенности переживания чувства вины, разработана модель процесса переживания чувства вины, в которой выделены этапы (стимульное событие, оценивание и осознание нарушения, аффективно-экспрессивное реагирование, актуализация потребностей, принятие решения с целью разрешения конфликта, содержащегося в чувстве вины, поведенческое реагирование, результат переживания чувства вины) и плоскости (взаимодействия с другим, «образа Я», поступка) переживания. Каждый этап процесса переживания чувства вины разворачивается одновременно в трех плоскостях переживания. Определены критерии дифференциации конструктивного и неконструктивного способов переживания чувства вины. Неконструктивное переживание чувства вины определяется актуализацией конфликтных смыслов за счет ошибок оценивания, актуализации страхов и невротических потребностей; чрезмерным сосредоточением в плоскости «образа Я»; отсутствием активных действий, направленных на исправление ошибок, вследствие неспособности принять вину и ее последствия; активизацией механизмов психологической защиты и использованием специфических защитных способов поведения.

Выявлены критерии оценки способа переживания чувства вины: доминирование плоскости переживания; характер оценивания и степень сформированности системы нормативности; особенности самоотношения; спектр и особенности аффективного реагирования, оценка его выраженности; способ поведения в ситуации переживания чувства вины, использование защит и копинг-поведения; результат переживания.

Создан психодиагностический опросник «Переживание чувства вины», направленный на определение таких аспектов переживания, как ожидание наказания, заинтересованность в других, требовательность к себе, ориентация на нормативность, сожаление.

Установлено, что чрезмерная склонность к чувству вины является признаком неконструктивности его переживания и определяется: готовностью ждать наказания, склонностью сожалеть, чрезмерной заинтересованностью в других, требовательностью к себе и ориентацией на соблюдение норм; самообвинением, которое является выражением отношения к себе и выполняет защитную функцию; выраженной эмоциональной неуравновешенностью; негативным эмоционально-ценностным отношением к себе; использованием специфического защитного комплекса, который состоит из реактивного

образования, регрессии, бегства-избегания, замещения, проекции, а также неспособности отрицать и вытеснять.

Разработана типология переживания чувства вины. Выявлено пять типов переживания чувства вины, которые дифференцируются по критериям: площадь и способ переживания, характер отношения к себе, тип, характер и степень самообвинения, выраженность и характер эмоциональной неуравновешенности, использование механизмов психологической защиты и копинг-стратегий. Установлены различия типов переживания чувства вины по критерию ориентации и по способу переживания (конструктивному или неконструктивному). К неконструктивным относятся типы, ориентированные: на обесценивание себя, на использование эго-защит, на взаимодействие с другим, на необвинение себя. Конструктивным способом переживает чувство вины тип, ориентированный действовать.

Ключевые слова: чувство вины, переживание чувства вины, процесс переживания чувства вины, этапы переживания чувства вины, плоскости переживания чувства вины, конструктивный и неконструктивный способы переживания чувства вины, типология переживания чувства вины.

ANNOTATION

Ananova I. V. – Personal and procedural features of experience of feeling guilt. – The manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences in specialty 19.00.01 – General psychology, History of psychology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv of the MES of Ukraine. – Kyiv, 2015.

Procedural and personal characteristics of guilt feelings were discovered and proved, a model of guilt feelings was developed, in which the stages and the dimensions of experience were singled out. The criteria of differentiation of constructive and non-constructive ways to experience guilt was determined. Typology of feeling of guilt was developed. Five types of feelings of guilt were revealed, which differentiated by following criteria: space and way of experiencing; attitude to self; the type, nature and extent of self-incrimination; the degree and nature of emotional imbalance; the usage of defense mechanisms and coping strategies. A questionnaire psychodiagnostical "Experience of feeling guilt" was created, which aimed to identify such aspects of feelings of guilt as punishment expectation, interest in others, demanding to themselves, focus on regulatory, regret.

The differences of types of guilt feelings were established, on the basis of orientation and the way of experiencing (constructive and unconstructive). To unconstructive relate types, oriented to: the devaluation of the self, the usage of ego-defense, relationship, non-blaming of self. In constructive way - experience of guilt type, oriented to act.

Key words: feeling of guilt, experience of feeling guilt, the process of feeling guilt, stages of guilt experience, guilt feelings plane, constructive and unconstructive ways of guilt experience, typology of feelings of guilt.